

حقوق و قواعد مخاصمات در حوزه جهاد اسلامی و حقوق بین‌الملل اسلام (کتاب)

نویسنده خلاصه: مهدی خسروی سرشکی
نویسنده کتاب: عباسعلی عمید زنجانی

چکیده

حقوق و قواعد مخاصمات در حوزه جهاد اسلامی و حقوق بین‌الملل اسلام، نام جلد پنجم از مجموعه ده جلدی «فقه سیاسی»، اثر عباسعلی عمید زنجانی است. در این کتاب، مشروعیت جهاد از نگاه اسلام و حقوق بین‌الملل بررسی و به دیدگاه‌های فقهی اشاره می‌گردد. از نگاه نویسنده، وضعیت اولیه میان جهان اسلام و کفر می‌تواند صلح و بی‌طرفی باشد و در زمان مناقشات نیز در صورت عدم توافق و انعقاد قرارداد همزیستی عادلانه، جهاد آخرین راه حل خواهد بود. انتخاب جنگ سرد در جایگاه استراتژی بین‌المللی جهان اسلام، با اصول و موازین اسلامی سازگار نیست. در جنگ دفاعی اذن امام معصوم یا امام نیابتی شرط نیست و اگر جنگ صرفاً برای کسب اقتدار سیاسی باشد جهاد مشروع محسوب نمی‌شود. جهاد رهایی بخش ملت‌ها و دولت‌ها، از نظر اسلام جایز است و با رعایت شرایط، جهاد به معنای مداخله در امور داخلی ملت‌ها و کشورها نیست. جهاد ابعاد و آثار سازنده اجتماعی و فرهنگی و معنوی نیز دارد که شهادت در اوج آن قرار دارد.

جایگاه و ساختار کتاب

جلد پنجم کتاب «فقه سیاسی» با عنوان فرعی «حقوق و قواعد مخاصمات در حوزه جهاد اسلامی و حقوق بین‌الملل اسلام» دو بخش با حجم تقریباً مساوی دارد (هر کدام ۲۰۰ صفحه). بخش اول و کلیات در چهار فصل، ریشه‌های جنگ، بنیاد جنگ در اسلام، شیوه‌های برخورد با دشمن و راه‌های کمک به حذف جنگ را روشن می‌سازد. بخش دوم با عنوان «ماهیت جنگ و اقسام آن»، در شش فصل، مباحث بخش اول را بسط و شرح می‌دهد. موضوع فصل اول، عبادت، قداست، ارزش و جایگاه جهاد در اسلام و نسبت آن با مکلفین و شرایط وجوب آن است. در فصل بعدی، مشروعیت و اهداف جهاد از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه بیان می‌شود و در فصل سوم، اقسام جهاد مانند جهاد دفاعی و ابتدایی تعریف می‌گردد. بررسی نظریات فقهای اهل سنت و شیعه درباره جهاد، در فصل چهارم جا گرفته و در فصل بعدی، جهاد و مداخله در امور ملت‌ها شرح شده است. آخرین فصل، آثار سازنده جهاد چون حفظ حاکمیت، توسعه و سازندگی، خودکفایی، احیا و ارتقای فرهنگی و معنوی است که ارزش و جایگاه شهادت را نیز دربر گرفته است.

نویسنده

عمید زنجانی (۱۳۱۶ - ۱۳۹۰ش) نویسنده کتاب، مجتهد، حقوق‌دان، استاد دانشگاه و پژوهش‌گر علوم سیاسی بود. او در حوزه‌های علمیه قم و نجف نزد اساتیدی مانند سید حسین بروجردی، سید روح‌الله خمینی، سید ابوالقاسم خویی و سید محسن حکیم تحصیل کرده بود. مجموعه ده جلدی فقه سیاسی از آثار مشهور او در فقه سیاسی است که بارها تجدید چاپ شده است. او تجربه حضور در عرصه‌های سیاسی با نمایندگی مجلس شورای اسلامی و نمایندگی مجلس خبرگان را نیز در کارنامه دارد.

مشروعیت جهاد از نگاه قرآن و نهج البلاغه
عمید زنجانی در بخش اول کتاب (کلیات)، وقتی به تعریف و ریشه‌های جنگ می‌پردازد به ریشه یابی جنگ از دیدگاه اسلام هم اشاره و از نظر قرآن دو ریشه برای آن بیان می‌کند:

الف. تنازع و تضاد که بر اساس آیه ۲۵۱ سوره بقره زمینه‌ساز تکامل و مانع از فساد در جامعه بشر است: «وَلَوْ لَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ.»

ب. این‌که افراد در برابر شرایط تهدیدکننده، قدرت مقابله و دفاع را داشته باشند: «وَلَوْ لَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهْذِمَتْ صَوَامِعُ وَبِيْعٌ وَصَلَوَاتُ» (حج، آیه ۴۰).

وی هر کدام از این دو تحلیل قرآنی را دلیلی برای مشروعیت جهاد بیان می‌کند: آیه اول، نخستین اجازه دفاع مشروع به مسلمانان ستم‌دیده و از خانه و کاشانه آواره شده را داده است و آیه دوم نجات گروهی از بنی‌اسرائیل را به دست طالوت از ظلم و تجاوز جالوت یادآوری می‌کند. نویسنده سپس ریشه‌های جنگ از دیدگاه نهج البلاغه را نیز مطرح می‌کند؛ از جمله اینکه یکی از ورودی‌های بهشت به نام مجاهدین در راه خداست (ص ۲۶-۳۴).

آیا جنگ سرد، استراتژی روابط خارجی اسلام است؟
نویسنده کتاب، جنگ سرد را از دو نگاه فقهی اصالت جنگ یا صلح بررسی می‌کند. ابتدا اصالت جنگ در روابط خارجی دارالاسلام را مطرح می‌کند که به صورت دائم در قالب جنگ سرد وجود دارد؛ جنگی که نوعی مبارزه منهای جنگ واقعی است و در آن، نیروهای معنوی چون باورها، فرهنگ و عادات ملت‌ها به جای نیروی نظامی به کار می‌آید و البته مثل جنگ واقعی تا گرفتن نتیجه ادامه دارد؛ به نظر وی، جنگ سرد با این نگاه، با جنگ روانی نهفته در اصول تبرّی از دشمن و عدم وابستگی به آن که قرآن نیز به آنها تأکید دارد سازگار است، اما یک نگرانی وجود دارد و آن اینکه ابزار و شیوه‌های کاربردی در جنگ سرد، معمولاً با مقاصد اسلام و بویژه استراتژی دعوت ناسازگار است؛ در حالی که اسلام در سیاست خارجی باید به گونه‌ای عمل کند که دنیا به صداقت و انسان‌دوستی اسلام شک نکند و ترسیم نادرستی از اسلام در اذهان و افکار عمومی شکل نگیرد.

نویسنده در ادامه، وضعیت و مشکلات جنگ سرد را در نظریه صلح در سیاست خارجی دارالاسلام نیز بررسی می‌کند و در نهایت نتیجه می‌گیرد که انتخاب و ابتکار جنگ سرد در جایگاه استراتژی بین‌المللی جهان اسلام، با اصول و موازین اسلامی سازگار نیست (ص ۳۴ تا ۳۸). گفتنی است فصل دوم بخش اول کتاب به موضوع «بنیاد جهاد در اسلام» اختصاص دارد و مفصل‌تر به اصالت جنگ یا صلح و نیز حقانیت، قداست و زیربنای ایدئولوژیکی جهاد پرداخته شده که برای علاقه‌مندان خواندنی است (ص ۳۹ تا ۶۹).

جهاد، آخرین راه حل در مقابل دشمن
نویسنده کتاب هشت راه به‌عنوان شیوه‌های مواجهه با دشمن، ترسیم و از نظر فقهی و حقوقی آنها را بحث کرده و معنای درست آنها را ارائه کرده است؛ تولی‌نداشتن نسبت به دشمنان، برائت و تبرّی از مشرکان، عدم وابستگی و رکون به دشمن، نفی سبیل و سلطه دشمن بر مسلمان، آمادگی رزمی و توانایی واکنش سریع، انعطاف‌پذیری در روابط

بین المللی، مقابله به مثل، و در آخرین مرحله، جهاد. به نظر وی، در صورت بسته بودن همه راه‌های همزیستی عادلانه با دشمنان، راه حل نهایی جهاد است (ص ۷۱-۱۲۸). عمید زنجانی تولی نداشتن را عبارت می‌داند از: ذوب نشدن در فرهنگ بیگانه و از دست ندادن هویت اسلامی، نه به معنای رسمیت نداشتن هویت انسانی غیرمسلمانان. او همچنین برائت را به معنای منزوی و بایکوت کردن دشمن و بازداشتن از سوء استفاده از شرایط صلح دانسته است.

نویسنده در ادامه، دو حادثه تاریخی در حکومت امام علی (ع) را مثال می‌زند و شرح می‌دهد: توطئه معاویه در برابر نمایندگی محمد بن ابی بکر در مصر و شهادت نماینده امام علی (ع)، و جنگ صفین و تردید عده‌ای از مسلمانان از ادامه جنگ و همراهی با حضرت. او در پایان این تحلیل تاریخی، از کلام امام در «نهج البلاغه» سه نتیجه کلی می‌گیرد؛ از جمله اینکه اسلام در برابر کسانی که آن را نپذیرفته‌اند رفتاری جز شیوه منطقی و فکری ندارد و هرگز به زور و سلاح متوسل نمی‌شود؛ اما در برابر دشمنانی که فعالیت خصمانه دارند و منطق و برخورد اصولی و مسالمت‌آمیز نیز بی‌ثمر است توسل به اسلحه و جهاد راه حل این مشکل خواهد بود (ص ۱۲۹-۱۳۵).

گفتنی است نویسنده در آخرین فصل بخش اول کتاب، راه‌های کمک به حذف جنگ را نیز مفصل بررسی می‌کند و به مباحثی نظیر خلع سلاح از دیدگاه اسلام، بحران‌زدایی، تقدم دعوت بر جهاد، استراتژی وحدت، راه حل‌های سیاسی و دیپلماسی؛ اختلافات و حکمیت و نیز آمادگی نظامی و واکنش سریع می‌پردازد و دیدگاه اسلامی و استکباری در این زمینه را با ذکر هشت تفاوت اصلی مقایسه می‌کند (ص ۱۳۷-۱۹۹).

آیا اذن امام اصيل يا نيابتي شرط جهاد است؟
بنابر گفته عمید زنجانی در قرآن، دو عنوان جهاد و قتال به چشم می‌خورد و از مجموع آیات استفاده می‌شود که جهاد نوعی قتال است که البته برای آن شرایط و خصوصیات محدودکننده‌ای وجود دارد. از سوی دیگر جهاد فریضه‌ای عمومی و کفایی است اما آیا جهاد بدون حضور و ساماندهی امام یا نایب او در عصر غیبت، مجاز و مشروع است؟ عمید زنجانی تصریح می‌کند بسیاری از فقهای شیعه، مانند کاشف الغطاء، در جهاد دفاعی، اذن امام معصوم در زمان حضور و اجازه فقیه جامع الشرایط در عصر غیبت را شرط نمی‌دانند. در جهاد ابتدایی وی به اختلاف نظر فقهای شیعه درباره شرطیت اذن امام معصوم اشاره می‌کند و می‌گوید نظر مشهور این است که جهاد ابتدایی مشروط به اذن امام اصيل است. نویسنده با بیان فتوای امام خمینی (ره) در «تحریر الوسيله» که شروع جنگ ابتدایی را از مختصات امام معصوم دانسته است، می‌نویسد: «فقهای شیعه به همین لحاظ جهاد را به جنگ با دشمنان تعریف نموده و آن را شامل نبرد مسلحانه داخلی با شورشیان (یاغیان) و پیکار خارجی با مشرکان دانسته و هدف جهاد را اعم از دفاع در برابر تهاجم و دشمنی و نیز یاری‌رساندن به اسلام و اقامه شعائر دین تلقی نموده‌اند» (ص ۲۰۳-۲۰۵).

جنگ برای کسب اقتدار سیاسی مصداق جهاد نیست
در جهاد، در کنار عناصر مادی، از نگاه فقهی، عنصر معنوی مرتبط با انگیزه مجاهدان نیز وجود دارد که عبارت است از قصد قربت و انگیزه برای مقاصد الهی. از همین رو فقهای اسلام در تقسیم‌بندی موضوعی کتب فقهی، جهاد را در بخش عبادات قرار داده‌اند. نویسنده

کتاب در شرح عبادت بودن جهاد بیان می‌کند که اقدام به جنگ مسلحانه با دشمن با هدف غیرالهی، مانند دستیابی به غنایم یا رسیدن به اقتدار سیاسی یا نظامی، نمی‌تواند مصداق جهاد باشد.

عمید همچنین درباره جهاد دفاعی این توضیح را می‌دهد که وقتی میهن اسلامی توسط نیروهای مسلح دشمن اشغال شود، جهاد دفاعی بر هر مرد و زنی واجب است و در این شرایط، خواه ناخواه جهاد از شکل واجب تعبدی به واجب توصلی (تحقق امر واجب) تغییر می‌یابد و عنصر معنوی جهاد نیز اعتبارش را از دست می‌دهد. از سوی دیگر، اگر رزمنده‌ای فاقد انگیزه الهی در جهاد باشد و کشته شود از آثار معنوی آن نیز بی‌بهره خواهد ماند و به تعبیر برخی از روایات، شهید الحمار (جنگ با نیت تصاحب مرکب) خواهد بود (ص ۲۱۱-۲۱۲). بنابراین مفهوم عبادی بودن جهاد، مانند عبادت در نماز و روزه نیست که اگر جهاد بدون قصد الهی صورت گیرد، بی‌اعتبار و باطل باشد؛ و لازم باشد که شخص دوباره آن را به جا بیاورد. به همین دلیل، فقها جهاد را از نظر آثار فقهی، از توصیلات (واجب توصلی) شمرده‌اند (ص ۲۳۹-۲۴۰).

فقر، معافیت از جهاد نمی‌آورد
به گفته مؤلف کتاب، طبق نظر فقها، کودکان، زنان، دیوانگان و افراد ضعیف، بیمار و ناتوان معاف از جهاد معرفی شده‌اند. درباره معافیت زنان اجماع وجود دارد و تحمل مسائل و مشکلات ناشی از جنگ نسبت به همسرشان برای آنها کافی است. البته نفی تکلیف جهاد از سالخورده‌گان، از باب قاعده نفی حرج و تکلیف است نه عدم ترخیص. وی در اینجا حضور و جهاد عمار یاسر در صفین و مسلم بن عوسجه را در کربلا مثال می‌زند که هر دو هشتاد سالگی را پشت سر گذاشته بودند. ایشان اضافه می‌کند که برخی از فقها فقرا و مستمندان را نیز از جهاد معاف دانسته‌اند اما دلیل قابل قبولی ارائه نکرده‌اند و به همین دلیل فقر نمی‌تواند دلیلی قانع‌کننده برای عدم شرکت در جنگ و جهاد باشد (ص ۲۴۰).

جهاد رهایی‌بخش، از نظر قرآن مشروع است
به نظر مؤلف کتاب، اهداف جهاد از دیدگاه قرآن را باید به دو بخش جهاد دفاعی و ابتدایی تقسیم کرد. وی اهداف ده‌گانه‌ای را برای جهاد دفاعی از آیات قرآن ذکر می‌کند؛ مانند: دفاع در برابر ظلم و تجاوز، پیمان‌شکنان متجاوز، و آشوبگران داخلی که عامل دشمن‌اند. در جهاد ابتدایی نیز متذکر می‌شود که قرآن رزمندگان و فرماندهان را به تأمل و بررسی همه‌جانبه فرا می‌خواند اما در سه جا جهاد ابتدایی را مجاز و معتبر می‌داند:

الف. آزادکردن ملت‌ها و توده‌های مردمی که بر اثر سلطه قدرتمندان و دولتمردان از درک حقایق، آزادی اندیشه و قضاوت و انتخاب محروم‌اند. هدف از این جهاد، هموارکردن راه حقیقت‌یابی، نفی تحمیل‌ها و استضعاف‌های فکری و آماده‌کردن زمینه رشد آگاهی‌ها و شکوفایی اندیشه‌هاست (سوره انفال، آیه ۳۹).

ب. رهایی‌بخشی ملت‌ها و گروه‌های تحت ستم که خود یارای گرفتن حق خویش را ندارند و به گونه‌ای در استعمار و استثمار قرار دارند و از حقوق خود محروم‌اند و مستضعف محسوب می‌شوند؛ مانند مبارزه موسی و هارون با فرعون (سوره قصص، آیات ۴ و ۵).

ج. کمک و یاری و همراهی با نهضت‌های آزادی‌بخش و مستضعفانی که در سراسر جهان برای نجات خود در برابر استکبار و ستم جهانی می‌جنگند (سوره نساء، آیه ۷۵).

عمید زنجانی سپس اهداف جهاد را از نگاه علی(ع) بر اساس متن نهج البلاغه به تفصیل و در هشت مورد بررسی می‌کند: ۱. حاکمیت حق، ۲. نهی از منکر، ۳. امنیت و اقامه نظام الهی، ۴. مبارزه با عوامل فشار و استکبار، ۵. جهاد وسیله هدایت، ۶. حفظ اصول و مقررات عمومی، ۷. دفاع از موضع حق و ۸. ریشه‌کن کردن تجاوز (ص ۲۵۶-۲۸۱).

اختلاف فقها در تقسیم و تفسیر انواع جهاد

عمید زنجانی در بخش دوم و بحث اقسام جهاد (فصل سوم)، نشان می‌دهد تقسیم‌بندی جهاد به ابتدایی (تهاجمی) و دفاعی، از نظر فقهی خیلی مسلم نیست و فقیهان در این باره اختلاف مبنایی و معنایی دارند. برخی از فقها همه موارد جهاد را دفاعی می‌دانند و بعضی نیز جهاد را فقط مفهومی تهاجمی تلقی می‌کنند؛ به این معنا که اسلام هر نوع رفتار مسالمت‌آمیز را با کسانی که مسلمان نشوند یا جزیه ندهند نپذیرفته و نسبت به آنها دستور جهاد داده است. علاوه بر تقسیم‌بندی، تفسیر و تعریف دو مفهوم ابتدایی و دفاعی نیز نزد فقها اختلافی است و برخی آن را به هدف نهایی جهاد وابسته کرده‌اند؛ به این معنا که اگر این هدف، اعتلای اسلام و اقامه شعائر دینی باشد، جهاد، جهاد ابتدایی است (ص ۲۸۳-۲۸۵). وی سپس در فصل‌های بعدی (دوم تا پنجم)، جهاد دفاعی، جهاد ابتدایی (رهایی‌بخش)، مُرابطه (مرزداری و مرزبانی) و جهاد با بغا (جنگ داخلی) را به صورت مفصل‌تر بحث می‌کند (ص ۳۱۹ تا ۳۴۸).

نویسنده کتاب همچنین سراغ ابعاد اجتماعی و سیاسی جهاد از دیدگاه نهج البلاغه نیز می‌رود و مسائلی را بررسی می‌کند؛ از جمله: تاکتیک جنگی حج برای مستضعفان (الحج، جهاد الضعیف)، جهاد زن در خانه به جای نبرد مسلحانه، زمینه‌سازی سیستم امر به معروف و نهی از منکر برای جهاد فی سبیل الله. ایشان در این قسمت، جنگ‌های دوران امامت علی(ع) را از نظر ابعاد جهاد، تحلیل و تفسیر می‌کند (ص ۲۸۵-۳۱۹). گفتنی است «نظریات فقهای شیعه» در فصل چهارم بخش دوم کتاب نیز دوباره و با طرح بعضی از احکام جهاد بحث شده است (ص ۳۵۳-۳۵۶).

نظرات فقهای اهل سنت درباره جهاد

مؤلف کتاب خیلی کوتاه به نظریات فقهای اهل سنت در زمینه جهاد نیز می‌پردازد. به نظر وی این فقها فرقی بین جهاد ابتدایی و دفاعی قائل نیستند. برخی از احکام جهاد طبق فقه اهل سنت از این قرار است:

جهاد دریایی، افضل از جهاد زمینی و جهاد با اهل کتاب، افضل از جهاد با کفار است. دعوت به اسلام قبل از جهاد، فقط زمانی واجب است که قبلاً دعوت به آنها نرسیده باشد. فرماندهی جهاد با امام مسلمین است و او باید اوامر لازم برای آمادگی واجدین شرایط، ایجاد تشکیلات نظامی و تعیین سلسله مراتب فرماندهی را صادر کند. پس از تلاقی دو جبهه اسلام و دشمن و حضور در جنگ، نمی‌توان جبهه جنگ را ترک کرد. ترک جبهه نیز فقط با اجازه فرمانده کل مجاز است نه فرماندهان جزء.

با دستور جهاد از طرف امام مسلمین، جهاد بر عموم واجب است و در امامت در جهاد، عدالت شرط نیست و با هر امامی چه عادل و چه فاجر (حتی با جرم اختلاس و خیانت) می‌توان جهاد کرد (وجود مناقشه در اینجا از نظر فقه حنبلی).

هنگام غافلگیری از سوی دشمن، برای جهاد، به کسب اجازه فرماندهی نیاز نیست. حضور زنان در جبهه جنگ و در خاک دشمن مجاز نیست و تنها فرماندهان می‌توانند همسرانشان را همراه خود ببرند.

بردن قرآن به خاک دشمن در زمان جنگ جایز نیست و هنگام بازگشت مجاهدان از جنگ، از آنها استقبال انجام نمی‌گیرد.

استفاده از نیرنگ در جنگ برای فریب‌دادن دشمن (رزمنده یا غیرنظامی) جایز است و در فقه حنبلی شیخون‌زدن نیز جایز است.

رزمنده مسلمان اگر در موقعیت اسارت قرار گرفت بهتر است به جهاد ادامه دهد تا شهید شود.

غیر نظامیان مصونیت دارند مگر اینکه در فعالیتهای نظامی مشارکت داشته باشند. مثله کردن اجساد دشمن و انتقال سرها از جبهه مکروه است.

قرارداد هُدنه (آتش‌بس موقت)، استیمان (ضامن‌بودن امین) و ذمه (مقررات خاص و پرداخت جزیه و جریمه مالی) با همه فرقه‌های کفار جایز است (ص ۳۴۹-۳۵۳).

جهاد، مداخله در امور داخلی ملت‌ها و کشورها نیست
جهاد به نوعی مداخله در امور داخلی کشورها و نقض حاکمیت، آزادی و استقلال و حقوق اساسی آنهاست. عمید زنجانی حل این تعارض را بسیار دشوار و بحث‌انگیز می‌خواند و مداخله نامشروع را به سه نوع تقسیم می‌کند:

ایجاد تغییرات در امور داخلی کشور به نفع خود و به طور مخفیانه.
کتمان حقایق و فریب ملت یا دولت دیگر و ایجاد تصور و برداشت نادرست درباره ماهیت خواسته‌ها و منافع و مضرات آنها.

توسل به زور و تحمیل خواسته‌های خود به ملت و دولت دیگر، بدون دادن حق انتخاب و رعایت مصالح و منافع ملی.

وی در ادامه، درباره شرایط و خصوصیات مداخله نامشروع بیشتر توضیح می‌دهد، و پس از آن جهاد و نوع مداخله آن در امور داخلی کشورها را تبیین می‌کند و از آیات و روایات جهاد و مداخله نتیجه می‌گیرد که جهاد هرگز به معنای مداخله در امور داخلی ملت‌ها و کشورها نیست.

بنا به گزارش عمید زنجانی در ظاهر تعبیر فقها، چگونگی رفتار با کفار پس از انتخاب یکی از سه گزینه اسلام، قرارداد (ذمه)، و جنگ از سوی کفار مشخص می‌شود. اگر اسلام یا قرارداد را بپذیرند، گزینه جهاد منتفی می‌شود. فقیهان شیعه این بحث را فقط درباره کفار اهل کتاب پذیرفته‌اند ولی اهل سنت همه کفار را مشمول این قاعده می‌دانند.

به نظر عمید زنجانی این حالات سه‌گانه ناشی از این است که مثل شیخ طوسی وضعیت ابتدایی بین اسلام و کفر (پیش از پیشنهاد اسلام به کفار) را جنگ در نظر بگیریم، یا اگر وضعیت ابتدایی را صلح بدانیم نتیجه را فقط منحصر در پذیرش اسلام یا قرارداد کنیم. اما اگر این حالت اولیه را صلح بدانیم، رفتار چهارمی هم متصور است که در برخی روایات نیز به آن

اشاره شده است: بی‌طرفی و عدم تعرض (حیاد). بنابراین بی‌طرفی نیز به قراردادهای امان، ذمه و هدنه اضافه می‌شود (ص ۳۵۷-۳۶۸).

شهادت، مهم‌ترین اثر سازنده جهاد عمید زنجانی کتاب را با «آثار سازنده جهاد مقدس» پایان می‌دهد. به گفته او در جهاد علاوه بر اقتدار ملی، حفظ حاکمیت و سازندگی و خودکفایی، شاهد ارتقای فرهنگی و معنوی جامعه و احیای ارزش‌های اسلامی نیز هستیم که در این میان، شهادت موضوعی ویژه و شاخص است. بحث درباره شهادت و تحلیل نویسنده از جایگاه آن در آموزه‌های دینی به‌ویژه در نهج البلاغه آخرین بحث کتاب است (ص ۳۶۹-۴۰۱).

